

TRAGICKÝ KONEC ČESKÉ POZNÁMKY

Martin Nodl

The Tragic End of the Czech Footnote

In historiography, footnotes have gained a distinct role. Works without footnotes are not considered scientific or erudite to such an extent that absence of footnotes disqualifies a book from being accepted as academically respectable. This is, however, the outcome of a long development and in the Czech environment, footnotes have over the past almost two centuries undergone various changes and transformations. In recent decades, however, the Czech academic environment had undergone extensive development linked to the foundation of various regional universities, massive increase in student numbers, increased numbers of qualification theses and persons with higher academic titles. This led to an overproduction of historiographic works, which in turn had an impact on the form of footnotes. In some respects, one could say that footnotes as such became suspect, which in late 2018 and early 2019 led to an absurd debate on whether copying the footnotes from another author amounts to plagiarism or not. In this contribution, which is intended as a contribution to a discussion on this subject, the author tries to trace the development of footnotes in Czech medievalist historiography from the time of František Palacký, through their transformation by the 'Goll's school', the impact of Marxist historiography, and various attempts at revising the importance of footnotes in Czech historiography after 1989. In conclusion, the author offers twenty subjective thoughts on the tragic fate of the Czech footnotes.

Keywords: Footnotes; František Palacký; Goll's School; Marxist historiography; Scientific Nature of Historical Research

Martin Nodl, Research Fellow at the Centre for Medieval Studies, Institute of Philosophy of the Academy of Sciences, Associate Professor at the Faculty of Humanities of the Charles University, Prague, nodl@flu.cas.cz

Ve světě historiografie získala poznámka distinktivní charakter. Práce publikované bez poznámek nejsou brány jako vědecké a absence poznámek takovéto knihy vylučuje z akademického provozu. Vývoj k tomuto rozlišení byl ale klopotný, při-

čemž poznámka prodělala během téměř dvou staletí v českém prostředí nejrůznější proměny. Především v posledních desetiletích však extenzivní rozvoj české akademické sféry, spojený se vznikem regionálních univerzit, s masivním nárůstem počtu studentů, počtu kvalifikačních prací i osob s vyššími akademickými tituly, vedl k historiografické nadprodukcii, jež měla vliv i na podobu poznámky. Ta v mnoha ohledech získala pochybný charakter, jenž se na konci roku 2018 a na počátku roku následujícího překlátil do absurdní debaty, zda zkopírování poznámkového aparátu z jedné knihy do knihy autora jiného je plagiátem, či nikoli. Protože se však našly hlasy, jež tento evidentní lapsus, jehož účelem je zamaskovat neanalyzování a faktickou neznalost citovaných pramenů a jen bibliografické povědomí o sekundární literatuře, relativizují a následně ho legitimizují, lze tvrdit, že poznámka v českém prostředí dospěla do své tragické podoby.

V tomto případě však adjektivum tragický není užito v nadsázce, jak to před dvaceti lety učinil americký historik Anthony Grafton, resp. překladatel jeho knihy do němčiny.¹ Grafton se ve své jedinečné úvaze, jež vycházela z analýzy užití poznámek u Leopolda von Ranke, jež bývá považován za zakladatele moderního dějepiscetví, snažil ukázat, že kořeny moderního dějepiscetví je třeba hledat mnohem hlouběji, v době kolem roku 1700. Grafton ve své knize o dějinách poznámky za základní kritérium vědeckosti považoval pramennou doložitelnost tvrzení a jeho následnou verifikovatelnost a prověřitelnost prostřednictvím poznámkového aparátu. Zároveň ale ukázal, že historicky měla poznámka několikero podob – komentář, glossa, kritika, samostatná úvaha či prostý odkaz na pramen či sekundární literaturu. Distinktivním charakterem pro stanovení vědeckosti díla jí ale nadal až právě důraz na doložitelnost a prověřitelnost.

Ve své úvaze se pokusím – co nejstručněji, s důrazem na dobově stěžejní práce – ukázat, jakou podobu získávala poznámka v české historiografii, jak se proměňovala a proč dosáhla tragické podoby. Protože se pokládám za medievistu,

1 ANTHONY GRAFTON, *The Footnote: A Curious History*, Cambridge (Mass.) 1997. K dispozici jsem měl německý překlad: *Die tragischen Ursprünge der deutschen Fußnote*, München 1998. V českém prostředí se problematice poznámky nedávno věnoval JAROSLAV IRA, *Používání a zneužívání poznámek pod čarou*, Dějiny – teorie – kritika 2016, s. 285–299. Iru však zajímá především různost citačních úzů, i když i on trefně upozorňuje na iluzornost vědeckosti stanovené výhradně prostřednictvím absence, či naopak přítomnosti poznámek v textu. Mimo to Ira upozorňuje na některé nešvary, jež se v českém prostředí prosadily, avšak bez zřetele k vývoji poznámky v českém historiografickém prostředí od konce 18. století. V pojmenovávání nešvarů, jak bude ukázáno, se s Irou v mnoha ohledech shodují. V žádném případě však nesdílím jeho negativní postoj týkající se, jak říká, „psaní v poznámkách“, tzn. odmítání užití argumentace v poznámkovém aparátu (s. 298). Moje pozice je v tomto ohledu zcela opačná.

může být můj pohled považován za poněkud jednostranný, avšak přinejmenším do 60. let 20. století udávala české historiografii základní trend právě medievis-tika, takže i přes středověce omezený pohled může mít tato úvaha do jisté míry objektivizující charakter.

U zrodu české poznámky stojí František Palacký. Přestože jeho historiografický program měl charakter silně politický, od předchozího dějepisectví se odlišoval i kritickou reflexí pramenů a odborné literatury. Především pro první díly svých *Dějín národu českého v Čechách a v Moravě* se ale mohl opřít o velmi důkladné práce Gelasia Dobnera, kterého nazývá „otcem kritiky české“ (jako paleografa ho však hodnotí níže než učně), Františka Martina Pelcla, Josefa Dobrovského (oba vyzdvihoval jako editory, z hlediska kritičnosti však podle něho nedosahovali kvalit Dobnerových) a Františka Pubičky (Franze Pubitschky), jehož práci označil za „jalovou“ a „nezáživnou“.² Fakt, že byly Palackého odsudky starších historiků českých dějin přepjaté a že jimi hodlal vytvořit zdání kontrastu vůči vlastní velikosti, kterou Palacký okázale stavěl na odív, je dnes evidentní. Stejně tak je ale neoddiskutovatelné, že svým přístupem, svou znalostí pramenů a svými interpretačními a kombinačními schopnostmi českou historiografii posunul na kvalitativně novou a vyšší rovinu.³

Protože však kritické dějepisectví bylo již Palackým spojeno s potřebou verifikovatelnosti vědeckého poznání, k čemuž mimo jiné sloužila poznámka, je třeba se zamyslet nad tím, zda se i v tomto ohledu Palacký odlišoval od svých předchůdců. Dobnerova stěžejní práce, edice a komentář kroniky Václava Hájků z Libočan, je sama o sobě jednou velkou poznámkou. Dobner se zde s co největší důkladností snaží revidovat, zpochybnit, či naopak doložit Hájkova tvrzení, což činí na základě pramenné kritiky. Pro Palackého studium českých dějin do konce 12. století šlo o práci stěžejní, avšak poučit se z ní mohl pouze o kritickém přístupu k výpovědi faktograficky problematického humanistického pramene, nazíraného z hlediska historické pravdivosti. To samé platí i pro třísvazkové *Kritische*

2 Cituji podle vydání FRANTIŠEK PALACKÝ, *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*, Praha 1928, díl I/1, s. 35.

3 Detailní rozbor okolností vzniku a geneze vydávání jednotlivých dílů Františka Palackého podal JIŘÍ KOŘALKA, *František Palacký (1798–1876). Životopis*, Praha 1998, především s. 164–170, 256–260, 348–354. Naopak podnětná monografie JIŘÍHO ŠTAIFA, *František Palacký. Život, dílo, mýtus*, Praha 2009, je věnována především Palackému jako politikovi, mnohdy však s prozíravou reflexí jeho propojení historie a politiky. Metodologickým aspektům jsou věnovány i některé příspěvky sborníku *František Palacký 1798/1998. Dějiny a dnešek*, (ed.) FRANTIŠEK ŠMAHEL, Praha 1998. Pod vlivem Hydena Whitea analyzoval Palackého *Dějiny* KAMIL ČINÁTL, *Dějiny a vyprávění. Palackého dějiny jako zdroj historické obraznosti národa*, Praha 2011.

Versuche, die ältere böhmische Geschichte von spätern Erdichtungen zu reinigen (Prag 1803, 1807, 1819) Josefa Dobrovského. I ony jsou totiž především komentářem k editovaným textům, navíc komentářem v prvé řadě filologickým.

Mnohem důležitější pro pochopení Palackého přerodu českého dějepiscectví k vědecky pojímané historiografii jsou tudíž práce s poznámkou u F. M. Pelcla a F. Pubičky. Pelclový dvousvazkový monografie o době Karla IV. (*Kaiser Karl der Vierte, König in Böhmen*, Prag 1780–1781) a biografie Václava IV. (*Lebensgeschichte des Römischen und Böhmisches Königs Wenceslaus*, Prag 1791) jsou z hlediska poznámek velmi úspěšné. Omezují se na drobné věcné komentáře, citace pramenů a odkazy na edice (na konci knih Pelcl vždy připojuje i vlastní edice diplomatického materiálu). S existující literaturou se však nijak nevyrovnává a nezačíná k ní v kritickém aparátu stanovisko. Stejně jako s Pelclovými lucemburskými dějinami mohli i s jednotlivými svazky Františka Pubičky *Chronologische Geschichte*⁴ František Palacký pracovat jako s pevnou časovou a základní politickou faktografickou kostrou, na níž mohl vystavět svůj vlastní dějinný příběh. Pubička důsledněji než Pelcl přitom ve svém poznámkovém aparátu odkazoval na prameny, jež mu byly východiskem jeho úsporného, faktografického líčení dějin. Naopak sekundární literaturu Pubička v poznámkovém aparátu neuvádí téměř vůbec a stejně jako Pelcl se s ní nevyrovnává.

Porovnáme-li Palackého a Pelclův či Pubičkův poznámkový aparát, jsou zcela zřejmé tři odlišnosti. Palacký předně výrazně rozšířil pramennou základnu, na níž vystavěl svůj příběh „národu“ českého. Přestože i Pelclův a Pubičkův poznámkový aparát již splňovaly kritéria verifikovatelnosti jejich chronologického a striktně faktografického výkladu, Palacký je ve srovnání s nimi mnohem důslednější a zřetelnější. Na rozdíl od nich se však ve svém obsáhlém poznámkovém aparátu vyrovnává s dosavadním historiografickým diskurzem. Nepodává sice vyčerpávající přehled stávajícího bádání, avšak k mnoha pracím se staví kriticky. Zároveň však jako první v českém dějepiscectví užívá poznámku i v tom smyslu, že uvedený odkaz má svědčit o tom, že danou interpretaci či dané zjištění autor převzal ze starší literatury. Palacký tím jednoznačně odlišuje svůj originální přínos od receptivnosti. V průběhu striktně chronologického koncipování českých dějin se však charakter Palackého aparátu přece jen změnil. Přinejmenším od svazků věnovaných husitské revoluci v poznámkách převažují odkazy na prameny, resp. přímé citace pramenů. Naopak s literaturou se Palacký již vyrovnává mnohem

4 Františku Pubičkovi byla nedávno věnována monografie JAKUBA ZOUHARA, *František Pubička S.I. (1722–1807). Barokní historik ve století rozumu*, Praha 2014. Bohužel v otázce vztahu F. Pubičky a F. Palackého nepřinesla tato deskriptivně pojatá práce nic nového.

méně, což je ale velmi významně způsobeno ohromným nárůstem pramenů, jež Palacký mnohdy zkoumal jako vůbec první historik.

Palackému však poznámkový aparát zároveň občas slouží k věcným poznámkám, což platí pro svazky o raném středověku a rovněž pro díly o středověku pozdním; jindy z hlavního textu do poznámkového aparátu přesouval obsáhlé pramenné citace. V prvních, ještě německých vydání *Geschichte Böhmens* byl poznámkový aparát umístěn pod čarou, jak bylo obvyklé i v pracích Pelclových a Pubitschových. To samé platí i pro české překlady prvních svazků, resp. pro díly, které byly po roce 1848 již vydávány nejdříve česky a až poté německy. Pozoruhodné však je, že v reedicích Palackého *Dějiny národu českého* v době první republiky byl aparát přesunut až na konec jednotlivých svazků, a dokonce známe i vydání kompletních *Dějiny* bez poznámkového aparátu, což odráží změnu přístupu k Palackého historiografickému dílu i k dějepisectví jako takovému.

Jestliže teprve Palackého přístup k poznámce v českém prostředí splňoval kritéria vědeckého dějepisectví, pak je poněkud překvapivé, že v českém univerzitním dějepisectví, s nímž ale nikdy neměl přímý kontakt, nenalezl přímou odezvu. Jasně o tom svědčí *Dějepis města Prahy* Václava Vladivoje Tomka, původně Palackého placeného stálého pomocníka v „úřadu“ zemského historografa. Tomkova mnohasvazková monografie byla založena na analýze rukopisných pramenů pražské provenience.⁵ Tomek chtěl předložit faktograficky vyčerpávající práci, jež do nejmenšího detailu vylíčí pražské dějiny od prvopočátků po raný novověk. Ve svých výzkumech se až na výjimky nemohl opřít o starší bádání. Stejně tak mohl pracovat jen s minimem edic, které by zpřístupňovaly pražské rukopisy. Tomek, jak bylo jeho badatelské dílně vlastní, přistupoval k urbánním dějinám bez jakéhokoli vztahu k soudobému dějepisectví. Nijak se nenechal inspirovat historickou školou národní ekonomie, jež v jeho době kladla důraz na studium sociálních dějin především pozdně středověkých měst. Obecně historické otázky Tomka zkrátka příliš nezajímaly a stejně tak nehledal metodologické inspirace v soudobé medievistice či v městských dějinách. Proto z těchto důvodů poznámky v jednotlivých svazcích *Dějepis města Prahy* téměř nenajdeme. A pokud ano, Tomek uvádí výlučně nejnnutnější odkazy na pramenné edice nebo na rukopisy.

5 Osoba Václava Vladivoje Tomka kupodivu v posledních letech zaujala celou řadu badatelů. Nejprínosnější jsou v tomto ohledu příspěvky včleněné do sborníku W. W. TOMEK. *Historie a politika (1818–1905)*, (ed.) MILOŠ ŘEZNÍK, Pardubice 2006. V tomto sborníku jsem se pokusil srovnat badatelské přístupy V. V. Tomka a F. Palackého, avšak téměř bez zřetele k jejich práci s poznámkovým aparátem: *Václav Vladivoj Tomek a František Palacký – pohled do badatelské dílny a myšlení o dějinách*, s. 87–110.

Odkazy na rukopisy jsou však v jeho aparátu nesoustavné, čehož dnes můžeme litovat především v souvislosti se skutečností, že řada rukopisů, s nimiž Tomek pracoval, byla zničena na konci druhé světové války. Kvůli tomu se Tomkův *Dějepis města Prahy* stal de facto „pramenem“. Ve své podstatě však Tomek svoji práci takto zamýšlel a vědomě pracoval s představou, že jeho *Dějepis* zakonzervuje historické poznání a jeho mnohdy spíše popisy než interpretace pramenů nahradí neexistující edice. V mnoha případech však pramenná základna, s níž pracoval v *Dějepisu*, přesáhla míru narativní sdělitelnosti, a proto ji převedl do pražského místopisu, jenž ve formě hutných regist nahrazoval kritické edice. Jen velmi výjimečně se v Tomkově *Dějepisu* setkáváme s komentáři. Většina komentářů má přitom povahu faktického sdělení, často doplněného odkazem na rukopisný pramen, někdy i s doslovnou citací úryvků pramene. Téměř nikde Tomek naopak nepolemizuje s názory jiných historiků a ani se vůči nim nijak nevynezuje. Jeho text je tedy autonomní a poznámkový aparát nehraje víc než informativní úlohu. Tento Tomkův přístup však nezůstal ohraničen pouze na průkopnickou práci věnovanou pražským dějinám. Stejným způsobem, z hlediska práce s poznámkovým aparátem, totiž pracoval již ve své nejrannější práci, v *Dějích university pražské* (Praha 1849; v témže roce rovněž německy). I zde mají poznámky, kvantitativně hojnější než v pražském *Dějepisu*, pouze funkci informační a vztahují se k nevydaným či vydaným pramenům, popřípadě hrají roli faktografických vysvětlivek.

Ve srovnání s Tomkem je povaha poznámkového aparátu v pracích jeho mladšího kolegy na pražské univerzitě, Jaroslava Golla, dosti odlišná.⁶ Většinu Gollových poznámek v jeho jediné syntetické práci *Čechy a Prusy ve středověku* (Praha 1897) tvoří odkazy na prameny, resp. na pramenné edice. Někdy je však součástí poznámky i pramenná kritika, jež by jinak narušovala narativní výstavbu samotného textu. V jiných pramenných poznámkách Goll vysvětluje svůj vlastní interpretační postup, „výklad, který se neřídí tím postupem myšlenek, jaký v něm

6 Ačkoli je dnes gollovská literatura velmi rozsáhlá, pokud je mi známo, nikdy z autorů se Gollově práci s poznámkovým aparátem nevěnoval. Naopak Gollův literární styl byl již předmětem vícero analýz. Průkopnickou byla v tomto ohledu kniha JAROSLAVA MARKA, *Jaroslav Goll*, Praha 1992, napsaná však již na konci 60. let. Z novějších prací srov. především biograficky pojatou práci BOHUMILA JIROUŠKA, *Jaroslav Goll. Role historika v české společnosti*, České Budějovice 2006. Nejnověji pak ROMAN PAZDERSKÝ, *Gollův styl. Studie k historickému myšlení Jaroslava Golla*, Praha 2018, jenž ale po mém soudu až příliš zápasí s dnes již neexistujícím mýtem Gollovy školy. Pozoruhodná a v české historiografii zcela výjimečná je kniha MILANA ŘEPY, *Poetika českého dějepiscetví*, Brno 2006, inspirovaná Hydenem Whitem, jež se nesoustředí pouze na Golla, ale i na jeho předchůdce (Palacký, Tomek) a žáky (především Pekař, Novotný, Šusta, Odložilík, Urbánek).

[v listu knížete Vitolda] – jistě ne bez úmyslu – zvolen“.⁷ Na rozdíl od Tomka však u Golla mají jistý význam i komentáře starší literatury, především názorů polských a německých historiků. Některé komentáře jsou pojaty jako explicitní vyjádření přebrání již existujícího názoru, v jiných se Goll naopak vůči odlišným názorům vymezuje. Takto pojatých poznámek je ale v jeho textu minimum. Například, když komentuje vztah Jana Žižky a Zikmunda Korybutoviče, říká: „Proti obvyčejnému mínění (...) vyslovil se Tomek. Výslovného svědectví tu ovšem žádného není.“⁸ Při hodnocení postojů Zikmunda Lucemburského píše: „Spravedlivěji o Sigmundovi soudí A. Prochaska (...) a zvláště Th. Lindner (...).“⁹ Nebo jinde: „A Prochaska (...) tu konstruuje strany a formuluje jich programm. Že tyto strany byly a že tak určitě si lišily od sebe i měly tak určitě formulované programy, to vše dokázati nelze. Byly tu jisté tendence a směry; byly tu frakce, ale nic více.“¹⁰ Popřípadě: „Že by král byl přišel v čele vojska, aby donutil Kazimíra k přijetí výroku Vyšehradského (jak tvrdí), z pramenů nevysvítá.“¹¹

Dovršením profesionalizace českého dějepisectví, spojeného se vznikem a následným bouřlivým rozvojem samostatné české, resp. československé univerzity v Praze, byla změna směřující k vyrovnání se standardům evropského či světového dějepisectví. Cest, jak těchto standardů dosáhnout, bylo samozřejmě vícero. Nás ale zajímá výhradně to, jak se daná skutečnost promítla do práce českých historiků s poznámkovým aparátem, resp. s významy, jež začaly být poznámkovému aparátu přisuzovány. Překvapivé je, že onu změnu nejlépe reprezentují osoby dvou pražských profesorů, Josefa Pekaře a Václava Novotného, jejichž osudy i povahy byly zcela odlišné.

Za pomyslný průlom do světa české poznámky můžeme označit Pekařovy *Dějiny valdštejnského spiknutí* z roku 1895. Olbřímího nárůstu počtu poznámek oproti jiným pracím sepsaným v českém prostředí si byl vědom sám Pekař, a proto se za to v úvodu omlouval: „Rozsah knihy při takovém programu není velký, a množství poznámek vysvětluje se s dostatkem kriticko-polemickým rázem jejím. Zde jest třeba více než kde jinde užití svědomitě a důkladně t. zv. vědeckého aparátu.“¹² Poznámkový aparát této knihy je povětšinou tvořen citacemi

7 JAROSLAV GOLL, *Čechy a Prusy ve středověku*, Praha 1897, s. 163.

8 J. GOLL, *Čechy a Prusy ve středověku*, s. 178–179

9 J. GOLL, *Čechy a Prusy ve středověku*, s. 196.

10 J. GOLL, *Čechy a Prusy ve středověku*, s. 199.

11 J. GOLL, *Čechy a Prusy ve středověku*, s. 69.

12 JOSEF PEKAŘ, *Dějiny valdštejnského spiknutí (1630–1634). Kritický pokus*, Praha 1895, ne-stránkovaná předmluva.

pramenů a jejich komentáři. Dokonce je možné tvrdit, že přímou řeč pramenů Pekař vědomě přesouvá do poznámek, aby tím odlehčil svému textu.¹³ Ne však důsledně, protože i text samotný je někdy vyplněn relativně dlouhými citáty.¹⁴ Ve stejné míře poznámky rovněž slouží ke kritickému vyrovnávání se stávající literaturou, i když beze snahy zachytit ji jako celek a postihnout genezi vývoje těch kterých názorů. Spíše vyjimečně, v úvodu, ony komentáře přerůstají do podoby minieseje, například ve vztahu ke knize Hermanna Hallwicha *Wallenstein und Waldstein* (1887)¹⁵ nebo k názorům Karla Witticha¹⁶ či Geoga Irmery.¹⁷ Minieseje ale někdy reprezentuje i obšírný výklad určitého problému, ohledně odlišných řešení v literatuře, například co se týká Valdštejnova druhého jmenování generálem císařských vojsk.¹⁸ V jednotlivých kapitolách však jasně převažuje aparát jako zrcadlo pramenného toku, který Pekař využívá k výstavbě svého příběhu. Čtenáři tímto způsobem poskytuje návod, jak užitéj interpretační postup stopovat, popřípadě ho i korigovat nebo zpochybňovat. V tomto ohledu Pekař stejným způsobem postupuje i o pár let později při koncipování své práce o Kristiánově legendě.¹⁹ Ve srovnání s *Dějinami valdštejnského spiknutí* ale mnohem více místa v poznámkovém aparátu se věnuje reflexi veškeré tehdy existující literatury (činí tak soustavně, i když nekumuluje k jednomu tématu všechny názory a soudy, a selektivním způsobem se soustředí na tvrzení, jež se rozcházejí s jeho vlastními názory), veskrze polemickým způsobem, což je samozřejmě dáno povahou práce, v níž se snaží nezvratně dokázat, proti názorům jiným, pravost této legendy. Kvůli tomu i pramenné citace, často v iuxtapozicích Kristiána na straně jedné a jiných legend na straně druhé, řadí přímo do textu a v aparátu odkazuje především na různověstění a lingvistické problémy.

Jestliže v *Dějinách valdštejnského spiknutí* Pekař ospravedlňuje velký rozsah poznámkového aparátu kriticko-polemickým rázem práce, tedy ve své poslední velké monografii *Žižka a jeho doba*, vydávané ve čtyřech svazcích postupně v letech 1927–1933, zdůvodňuje „množství poznámek, výpovědi kontrolujících nebo

13 Typicky J. PEKAŘ, *Dějiny valdštejnského spiknutí (1630–1634). Kritický pokus*, s. 42–43, pozn. 31.

14 J. PEKAŘ, *Dějiny valdštejnského spiknutí (1630–1634). Kritický pokus*, s. 92.

15 J. PEKAŘ, *Dějiny valdštejnského spiknutí (1630–1634). Kritický pokus*, s. 25–26, pozn. 82.

16 J. PEKAŘ, *Dějiny valdštejnského spiknutí (1630–1634). Kritický pokus*, s. 96–97, pozn. 96.

17 J. PEKAŘ, *Dějiny valdštejnského spiknutí (1630–1634). Kritický pokus*, s. 252, pozn. 13.

18 J. PEKAŘ, *Dějiny valdštejnského spiknutí (1630–1634). Kritický pokus*, s. 105–107, pozn. 35.

19 JOSEF PEKAŘ, *Nejstarší kronika česká. Ku kritice legend o sv. Ludmile, sv. Václavu a sv. Prokopu*, Praha 1903. V první části jde o přepracovanou studii z Českého časopisu historického. O tři roky později Pekař vydal i německou verzi knihy: *Die Wenzels- und Ludmila Legenden und die Echtheit Christians*, Prag 1906.

vysvětlujících a seznamujících s názory badatelů předchozích“, snahou „dosti učiniti požadavkům naší vědy“. K tomu zároveň podotýká, že se snažil čtenářům umožnit „co nejvíce sledovati můj postup a mé záměry a usnadnil mu po případě odlišný soud vlastní“.²⁰ Již téměř na sklonku své badatelské práce tím rozkrývá osobní badatelský přístup, v němž je kladen jak důraz na úplnost, tak verifikovatelnost pracovního postupu. V *Žižkovi a jeho době* však rovněž poznámky hrají úlohu soustavného komentáře, někdy i upozorňování na souvislosti, jež se neváží k materii, o níž se pojednává v textu, avšak daný problém nahlížejí v širším obzoru, a mohou tak být i pobídkou k dalšímu bádání. Pozoruhodné rovněž je, že oproti dobovému zvyku, kdy poznámky byly vždy vydávány pod čarou, Pekař, po dohodě s nakladatelem, poznámky umísťuje až na konec dílů. Jistě tím chtěl ulehčit textu a zároveň nechat na čtenáři, jak bude jeho knihu vnímat: zda jako narativní text, určený širšímu publiku, nebo jako text vědecký, v němž je třeba oné konfrontace jednoznačně předkládaných autorských myšlenek s názory a interpretacemi starších badatelů, včleněnými do poznámkového aparátu. Kvůli tomu vedle sebe existují dvě knihy, přičemž je na čtenářově rozhodnutí, jakou knihu bude číst. V tomto ohledu byla kniha *Žižka a jeho doba* pro českou historiografii dílem vskutku novátorským a zakladatelským.²¹

Kriticko-polemický přístup k psaní dějin ve svých pracích razil i Václav Novotný. Přestože se oba historici rozcházel v hodnocení husitské revoluce a ačkoli se po několik let mocensky střetávali o vliv na Filozofické fakultě Karlovy univerzity, jejich důraz na vědeckost historického díla zásadně ovlivnil historické myšlení v meziválečném Československu. Na rozdíl od Pekaře však Novotný mnohem více dbal na „vyčerpávající znalost dosavadní literatury“, jež „shrnuje výsledky nového bádání“ měla přispět ke „kritické revisi dosavadní práce o dějinách našich“.²² Dokonce i během korektur svých textů po sazbě zasahoval

20 JOSEF PEKAŘ, *Žižka a jeho doba*, Praha 1933², předmluva, s. XI–XII.

21 O Josefu Pekařovi dnes existuje velmi rozsáhlá literatura. Jeho metodologickým přístupům se jako první obsáhle věnoval ZDENĚK KALISTA, *Josef Pekař*, Praha 1941. Cituji podle druhého vydání, Praha 1994², s. 139–153. Nejnověji se Pekařova pojetí dějin dotkl JOSEF HANZAL, *Josef Pekař. Život a dílo*, Praha 2002, především s. 182–191, jenž ale po mém soudu nedosahuje vzhledu Kalistova. K Pekařovu pojetí husitství, jež budilo kontroverze a polemiky již dávno před vydáním *Žižky a jeho doby* (po vydání prvního svazku se kontroverze ještě vystupňovaly a do sporu s Pekařem vstoupili především Jan Slavík, F. M. Bartoš, v umírněné podobě V. Novotný a K. Krofta), si zaslouží největší pozornost FRANTIŠEK ŠMAHEL, *Josef Pekař, husitství a smysl českých dějin*, in: Josef Pekař, *Žižka a jeho doba*, Praha 1992, s. V–XXXI.

22 VÁCLAV NOVOTNÝ, *Od nejstarších dob do smrti knížete Oldřicha*, Praha 1902 (České dějiny, díl I/1), s. V, předmluva.

do poznámkového aparátu a snažil se, aby výsledná podoba byla opravdu aktuální.²³ Novotného rozhled po literatuře k tématům, jež studoval, byl impozantní. Poznámkový aparát jeho čtyř svazků *Českých dějin*, jež vycházely postupně v letech 1912, 1913, 1928 a 1937, v sobě zakonzervoval veškeré historické vědění o českých dějinách do doby Přemysla Otakara II. Spolu s tím ale do poznámkového aparátu včlenil i mnohé citace pramenů, jež měly dát čtenáři možnost kontrolovat jeho interpretační postup. V případě dvou svazků Husovy biografie, psané do soutěže o nejlepší Husův životopis k výročí roku 1915, avšak vydané až v letech 1919 a 1922, Novotný uvádí v poznámkách pramenné citace mnohem méně než v *Českých dějinách*. O to více však v poznámkovém aparátu polemizuje s existujícími názory, rozvádí zde některé faktické výklady a předkládá genezi interpretací toho kterého problému, té které datace, mnohdy opět s obsáhlými pramennými odkazy.²⁴ V tomto ohledu jde Václav Novotný ještě dál než Josef Pekař, neboť pro příští badatele v jednotlivých poznámkách zachytil všeobjímající přehled badatelských názorů, doplněný o vlastní stanoviska. Novotný v tomto ohledu vytvořil nepřekonatelný vzor, s vědeckou příkladností a transparentností. Zároveň se tím přiblížil až na samu mez historického bádání, stejně jako lavíroval na samé hranici způsobu konstruování historiografického textu, neboť především v prvních svazcích *Českých dějin* jeho maximalistně pojatý poznámkový aparát rozsahem přesáhl vlastní text.

Ve stopách práce s poznámkovým aparátem, jak ho nastolil Václav Novotný v prvním díle *Českých dějin*, se vydal Rudolf Urbánek.²⁵ První tři svazky zasvěcené *Věku poděbradskému* byly publikovány v letech 1915, 1918 a 1930. Protože však odborná literatura, věnovaná Urbánkem zpracovávaným tématům, byla v jeho době velmi omezená, představuje v těchto knihách poznámkový aparát především detailního průvodce po analyzovaných pramenech, jež umožňuje přesně

23 JAROSLAVA HOFFMANNOVÁ, *Václav Novotný (1869–1932): Život a dílo univerzitního profesora českých dějin*, Praha 2014, s. 350. Práce je hutným životopisem Václava Novotného. Stylu Novotného práce a jeho historickému myšlení se věnují s. 329–375. V knize je i celá řada postřehů týkající se Novotného rivalizace s Josefem Pekařem na pražské filozofické fakultě, s vytěžením souboru korespondence Václava Novotného s mnoha jeho přáteli a žáky.

24 Srov. například VÁCLAV NOVOTNÝ, *Mistr Jan Hus. Život a dílo*, Praha 1919, díl I/1, s. 372–373, pozn. 2; s. 221–222, pozn. 2; s. 224–225, pozn. 2; s. 347–349, pozn. 4.

25 Rudolfu Urbánkovi věnoval nejnověji kvalitní biografickou črtu s důrazem na jeho historiografickou dílnu JAROSLAV BOUBÍN, *Rudolf Urbánek, historik husitského a poděbradského věku*, in: *Historici na brněnské univerzitě. Devět portrétů* (ed.) Tomáš Borovský, Brno 2008 (Brno v minulosti a dnes, Supplementum č. 6), s. 83–96. Změny v koncipování poznámkového aparátu si Boubín asi nepovšiml, i když si byl vědom proměny charakteru posledního svazku ve vztahu k prvním třem dílům.

rozkrývat autorův výkladový postup. Odbornou literaturu Urbánek na rozdíl od Novotného téměř nekomentuje a odkazy na ni se vztahují především na fakticistní konstatování. Pro poslední svazek *Věku poděbradského*, jenž vyšel o třicet let později (Praha 1962), ale Urbánek již zvolil úsporný způsob citování, jenž onu kontrolu narativního postupu, pramen po prameni, neumožňuje. Zde je však obtížné rozhodnout, zda ho k tomu vedl tlak nakladatelství Academia, resp. těch, kteří vydání knihy umožnili, nebo zda na poznámkový aparát rezignoval z vlastní vůle.

Josef Šusta, jeden z nejsyntetičtější uvažujících československých historiků meziválečného období, přístup, jehož podstatou byla vyčerpávající reflexe veškeré existující odborné literatury a její komentování či polemizování s ní v poznámkovém aparátu, záměrně nepřevzal. Šustův esejistický styl,²⁶ jenž se výrazně projevil v jeho *Dvou knihách českých dějin*, byl založen na konstruování příběhu, v němž pochybování, tázání se, problematizování a hledání jedné z mnoha možných interpretačních rovin nemělo místo. Platí to jak pro Šustovy *Dvě knihy českých dějin*, původně vydané v letech 1917 a 1919 (v reprintech 1926 a 1935), tak pro monografie práce, které byly součástí Laichterových *Českých dějin: Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví* (1938), *Král Cizinec* (1939), *Karel IV. Otec a syn 1333–1346* (1946) a *Karel IV. Za císařskou korunou 1346–1355* (1948). Šustův poznámkový aparát se podobá poznámkovému aparátu Jaroslava Golla. Na rozdíl od něho však omezuje odkazy na prameny, edice či rukopisy, na minimum a poznámky spíše používá jako komentáře názorů jiných českých historiků, resp. jako polemiku s nimi. Ve *Dvou knihách* jde povětšinou o polemiku s *Geschichte Böhmens* Adolfa Bachmana,²⁷ jež rezonovaly i v dílech jiných historiků, především Václava Novotného,²⁸ či s prací Julia Heidemanna o Petrovi z Aspelu. Nikdy to však nejsou polemiky konceptuální povahy, nýbrž vztahující se k jednotlivinám. V některých případech Šustovi poznámky slouží jako vybočení z hlavní linie textu a mění se v samostatný miniesej. Tak tomu je například u úvahy o čes-

26 Osobě Josefa Šusty jako historika se věnoval Jiří Lach. Srov. především jeho knihu *Josef Šusta a Dějiny lidstva*, Olomouc 2001. Avizovanou monografií o Šustovi však Lach bohužel nevydal. Z jeho studií srov. i biografickou črtu Životný osudy historika Josefa Šusty v J. ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin. Kus středověké historie našeho kraje. Kniha druhá*, Dodatky, s. 1–42. Součástí dodatků tohoto vydání je i podnětná úvaha LIBORA JANA, *Dvě knihy po osmi desetiletích*, s. 43–68.

27 Typicky například JOSEF ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin. Kus středověké historie našeho kraje. Kniha druhá. Počátky Lucemburské 1308–1320*, Praha 1935², s. 24–25, pozn. 1.

28 Srov. VÁCLAV NOVOTNÝ, *Adolfa Bachmanna Geschichte Böhmens*, Český časopis historický 9/1903, s. 26–46, 164–178, 262–300, 373–397.

kých zemích jako území obývané národem bez „náležitých hranic jazykových“,²⁹ o nutnosti kritického přístupu ke spolehlivosti listin vztahujících se k mincovnictví³⁰ nebo o inauguračních diplomech Jana Lucemburského.³¹ V jiných případech je do poznámky ukryta aktualizace vztahená k mladšímu období: při úvaze o snaze Václava II. založit v Praze univerzitu za účelem zkvalitnění byrokratické správního aparátu Šusta v poznámce pojednává o podobně motivované snaze anglického krále Jindřicha VIII.³²

Ačkoli tedy Josefu Šustovi sloužil poznámkový aparát hned k několika účelům, je nutno konstatovat, že ani v jednom z nich to nečinil soustavně. Pokud v tomto ohledu porovnáme *Dvě knihy* s příslušnými svazky Laichterových *Českých dějin*, došlo zde k jisté změně, jež se ale netýká soustavnosti. V monografických *Českých dějin* již téměř vůbec nenacházíme poznámkové miniesej, naopak aparát mnohem více slouží k odkazování na prameny, resp. na jejich edice. Stejně tak se zde častěji objevují odkazy na historické práce, jež se daným konkrétním věnují podrobněji, soustavněji a propracovaněji. Mnohem méně je zde rovněž užito poznámek typu polemiky, i když i takové zde najdeme. U některých témat, například ohledně polské politiky Václava II., Šusta vede v poznámkovém aparátu otevřenou polemiku s celkovou koncepcí polského historiografie a rovněž s konkrétními soudy, především Bronisława Włodarského a Oswalda Balzera,³³ s nímž se Šusta střetl již dříve na stránkách *Českého časopisu historického*.³⁴ Jde však o výjimky, ovlivněné Šustovým vlastním badatelským zájmem stejně jako časovostí polemik.

V pozadí rezignace na podobu poznámkového aparátu jako vyčerpávající reflexe veškerých v pramenech se zrcadlících problémů českých dějin však stála i odlišná koncepce dějepisné práce Josefa Šusty a Václava Novotného. Šusta na tuto odlišnost upozornil v předmluvě k *Soumraku Přemyslovců a jejich dědictví*, jež tvořily první část druhého dílu Laichterových *Českých dějin*. Odsklon od koncepce V. Novotného vysvětloval proměnou „rázu našich dějin“, vzrůstem panovnické

29 JOSEF ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin. Kus středověké historie našeho kraje. Kniha první. Poslední Přemyslovců a jejich dědictví 1300–1308*, Praha 1935², s. 87, pozn. 1.

30 J. ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin. Kus středověké historie našeho kraje. Kniha první*, s. 95, pozn. 1.

31 J. ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin. Kus středověké historie našeho kraje. Kniha druhá*, s. 101–102, pozn. 1.

32 J. ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin. Kus středověké historie našeho kraje. Kniha první*, s. 264, pozn. 1.

33 JOSEF ŠUSTA, *Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví*, Praha 1935 (České dějiny díl II/1), s. 555–576.

34 Srov. Šustovu recenzi na knihu OSWALDA BALZERA *Krolewstwo polskie 1295–1370*, publikovanou v Českém časopisu historickém 31/1925, s. 603–628.

moci a začleněním dějin českých do dějin středoevropských. Spolu s tím zdůraznil, že pro období od druhé poloviny 13. století již není třeba provádět soustavou „revizi vědeckého obrazu dějinného“, jak to činil Novotný. Z toho pak Šusta pro sebe vyvodil závěr, že pracovat jako V. Novotný by práci „dávalo vyrůst do rozměrů zajisté nežádoucích“. To se promítlo nejen do Šustou vyzdvihovaného syntetického výkladu, jenž nemá být „závoděním s odbornými pracemi“ dějin práva, správy, literatury a umění, ale i do poznámkového aparátu, jenž na postřehy monografického rázu pouze odkazuje a upozorňuje. V oné syntéze mohou být pojednány i podrobnosti, avšak „počet podrobností těch se obmezuje nutným výběrem stejně jako počet kritických úvah s nimi spojených a obširným aparátem poznámkovým se honosících“.³⁵ Takto deklarovaným způsobem své práce se Josef Šusta vymanil z dědictví Václava Novotného a vytvořil si hráz pro případnou kritiku. Z hlediska funkce poznámkového aparátu však jeho přístup stanovil cestu, jež mohla směřovat – a v mnoha ohledech také směřovala – k utlumení tendence zvědečtění československé historiografie z hlediska korigovatelnosti a sledovatelnosti individuálního badatelského postupu, nemluvě o jasném vymezení individuálního přínosu dané práce. Šusta to takto s největší pravděpodobností nezamýšlel, stejně jako není třeba jakkoli zpochybňovat originalitu jeho syntetického přístupu. Budoucnost však ukázala, že rezignace na pekařovsko-novotnovský poznámkový styl a účel poznámkového aparátu vedla k zásadnímu zlomu českého historického bádání.

Zřejmé to je již na poválečných pracích F. M. Bartoše, jež byly co do chronologického hlediska pokračováním svazků *Českých dějin* Josefa Šusty. Bartošovy *Čechy v době Husově (1378–1415)*, vydané v roce 1947, již téměř úplně rezignují na vyčerpávající způsob práce s prameny a odbornou literaturu typu Pekaře a Novotného a téměř vůbec nám nedovolují detailním způsobem nahlížet do autorovy dílny a posléze krok za krokem verifikovat či korigovat jeho interpretace. Stejně tak ale Bartoš rezignoval na vyčerpávající přehled dosavadního bádání. To ale zapříčinilo, že přínos jeho práce není ve vztahu k předešlým výzkumům na první pohled jasně patrný. Bartoš tím sice nechtěl maskovat svoji neoriginalitu (tu mu není možné upřít), avšak připravil tím prostor pro novou marxistickou generaci historiků, jež sama sebe prezentovala jako průkopnickou. Stejný přístup, resp. ještě méně reflektující stávající historiografický diskurz, Bartoš zvolil v dvousvazkových dějinách *Husitské revoluce* (Praha 1965–1966). Poznámkový aparát je v nich omezen na minimum, což se týká pramenů stejně jako sekun-

35 J. ŠUSTA, *Soumraku Přemyslovců a jejich dědictví*, neustránovaná předmluva.

dární literatury, v níž jednoznačně převažují práce analytické. Polemiky, diskuse či komentáře ke staršímu bádání zde téměř úplně absentují. V tom se Bartošův přístup podobá poslednímu svazku *Věku poděbradského* Rudolfa Urbánka. I v případě Bartoše to však může být důsledkem nakladatelského tlaku.

Nástupem marxistického dějepisectví na počátku 50. let 20. století získávají dějiny české poznámky ideologický rozměr.³⁶ Ten se projevuje v několika aspektech, jež poté budou zásadně ovlivňovat české dějepisectví po několik příštích desetiletí. Jako modelový příklad nám mohou posloužit *Dějiny venkovského lidu* Františka Grause³⁷ a *Tábor v husitském revolučním hnutí* Josefa Macka. První z těchto aspektů představují odsudky prací buržoasních historiků buď v textu, nebo při komentování jejich prací v poznámkovém aparátu. Druhým je vědomé opomíjení „buržoasních“ prací, jež byly pro marxistické autory ve skutečnosti inspirativní, na něž navazovali, které využívali, někdy pouze obraceli jejich hodnotící znaménka (to je příznačné například pro Mackovo užívání či neužívání studií Jana Slavíka), avšak necitovali je.³⁸ Třetí z těchto aspektů představuje vyzvedávání metodologických jedinečností prací klasiků marxismu-leninismu.

- 36 Studium českého marxistického dějepisectví i přes některé přínosné náběhy dnes stojí spíše v pozadí badatelských zájmů. Pro marxistickou historiografii dějin KSČ srov. vynikající knihu VÍTĚZSLAVA SOMMERA, *Angažované dějepisectví. Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*, Praha 2011. Problematiku pojmání husitství v 50. a 60. letech jsem zkoumal ve studii *Die Hussitische Revolution. Zur Genese eines Forschungsparadigmas in der tschechischen Historiographie der 1950er und 1960er Jahre*, *Bohemia* 47/2006–2007, s. 151–171, kde jsem se snažil upozornit na přetrvávání nemarxistického dějepisectví, jež na povinnou hru s odkazy na klasiky nepřistoupilo. Bohužel poněkud nevyvážené jsou příspěvky ze sborníku *Proměny diskursu české marxistické historiografie*, (ed.) Bohumil Jiroušek, České Budějovice 2008. Naší problematiky se netýká ani jedna ze zde publikovaných studií. Převážně informační a bibliografickou hodnotu má kniha JOSEFA HANZALA, *Cesty české historiografie 1945–1989*, Praha 1999.
- 37 František Graus se dočkal bohužel nepříliš zdařilé biografie z pera NADĚŽDY MORÁVKOVÉ, *František Graus a československá poválečná historiografie*, Praha 2013. Pro poznání Grausova pojetí historie a metodologického přístup jsou mnohem přínosnější studie ve sborníku *František Graus – člověk a historik*, (edd.) Zdeněk Beneš, Bohumil Jiroušek, Praha 2004. A z novějších studií, zaměřených na Grausovy práce o raném středověku, srov. MARTIN WIHODA, *František Graus. Zamýšlený poutník mezi živou a mrtvou minulostí*, in: *Historik v proměnách doby a prostředí 20. století*, (edd.) Jiří Hanuš, Radomír Vlček, Brno 2009, s. 251–261; VRATISLAV VANÍČEK, *Paradoxy marxistické medievistiky z pohledu současnosti (koncept státotvorné družiny raného středověku v české a německé historiografii)*, *Historia Slavorum Occidentis* 3/2013, s. 13–42.
- 38 V tomto ohledu se od Macka s Grausem zcela zásadním způsobem lišil Robert Kalivoda. Ten ve své stěžejní práci, v *Husitské ideologii*, Praha 1961, nejenže citoval „buržoasní“ historiky, kteří se potýkali s marxismem, ale zároveň se s nimi kriticky vyrovnával. O Kalivodovi je zároveň možné říci, že z poznámky učinil svébytný, esejistický útvar. V tomto ohledu na něho nikdo v českém historiografickém prostředí nenavázal.

Především v úvodních poznámkách jich bylo užíváno jako „boží pravdy“, od níž se není možné odchýlit a jež nabyla podoby distinktivního kritéria vědeckosti, bez ohledu na to, zda se pojednání klasiků týkala či netýkala zpracovávaných problémů. Pro další bádání se pak takoveto nakládání s poznámkovým aparátem stala zaklínadlem, jež mělo navenek deklarovat příslušnost k marxistickému dějepisectví jako jedinému správnému a možnému metodologickému konceptu. V českém prostředí se tento přístup udržel hluboko do 80. let 20. století. Užívání či neužívání kanonických odkazů, z nichž samozřejmě po odhalení kultu osobnosti zmizel vševěd Stalin a zůstali tři otcové zakladatelé, Marx, Engels a Lenin, po celé období 50.–80. let zřetelně a na první pohled ukazovalo, zda ten či onen historik byl či nebyl ochoten přistoupit na hru s poznámkovým aparátem.

Pro proměny české poznámky směrem k tragédií je ale stejně důležitá i skutečnost, že řada marxistických prací rezignovala na užití poznámky jako nástroje, jehož prostřednictvím je možné kontrolovat myšlenkové a interpretační postupy, a zároveň vědomě přestala reflektovat genezi interpretačních konstrukcí konkrétních faktů a názorů od jejich „stvořitele“ až po historika, jenž danou látku naposledy zpracovával. Tento vědecko-kritický přístup k předchozímu bádání začal být nahrazován téměř výhradně odkazy na prameny. Užití tohoto způsobu práce s poznámkovým aparátem ve skutečnosti zastřelo eklektičnost mnoha výzkumů a banální práce začalo vydávat za jedinečné originály. V pozdějším období řada historiků ve snaze odklonit se od vulgárního marxismu zcela rezignovala na jakoukoli metodologii a začala naivně, byť mnohdy v dobré víře, razit heslo „ad fontes“. Ve svém důsledku však tento přístup vedl ke svévolnému nakládání s dřívějším bádáním, k zastírání skutečnosti, že mnoho otázek a problémů bylo již dříve důkladně a soustavně nastoleno a prozkoumáno, ve svém důsledku tedy k faktické ztrátě onoho v období první republiky deklarovaného vědecko-kritického přístupu.

Listopadová revoluce neměla jen své společenské důsledky. Výrazným způsobem zasáhla i do českého dějepisectví, i když jen v omezené míře narušila staré institucionální struktury. Je zcela nepochybné, že svoboda historického bádání vedla k metodologické proměně českého dějepisectví, i když prvky kontinuity rozhodně nesmíme přehlížet.³⁹ V daný okamžik nás ale zajímá, jakou podobu získala česká poznámka. Samozřejmě zcela ihned ztratila legitimizační charak-

39 Problematiku kontinuity a diskontinuity českého dějepisectví před a po roce 1989 jsem se pokusil uchopit v esejí *Kontinuita a diskontinuita české historické vědy*, in: *Historie a politika*. Janu Křenovi k sedmdesátinám, Ústí na Labem 2001, s. 191–208. Dnes by chtělo celou problematiku zpracovat nově.

ter: s pádem vulgárního marxismu zmizely i plané odkazy na vousaté klasiky. Během několika příštích let však jednu legitimizaci vystřídala druhá, kopírující obecně rozšířený model německých dizertací. V prvních poznámkách jako legitimizace začaly sloužit odkazy na Michela Foucaulta či Maxe Webera, užívané však mnohdy pouze jako etikety či emblemata, bez přímého vztahu k analyzované problematice.

Vskutku zlomový charakter však pro české dějepisce začaly mít práce, které vznikaly v průběhu 80. let a jež nemohly být z nejrůznějších, povětšinou politických důvodů publikovány. Z hlediska poznámky v nich ale panoval značný rozdíl. Například *Jagellonský věk* Josefa Macka, koncipovaný v duchu dějin každodennosti a nových kulturních dějin, kladl primární důraz na pramenné odkazy. Naopak na soustavnou reflexi dosavadního bádání Macek víceméně rezignoval a odkazoval pouze na práce, jež mu sloužily k podpoření jeho výkladu.⁴⁰ Naopak zcela jinak je tomu v dvousvazkové práci Františka Kavky *Vláda Karla IV. za jeho císařství (1355–1378)* (Praha 1993), věnované téměř výhradně politickým dějinám druhé poloviny 14. století, jež měla být jakými volným pokračováním Šustových svazků *Českých dějin*. Na rozdíl od Josefa Šusty se ale Kavka mnohem více, můžeme říci soustavně, vyrovnával s exponenciálně rostoucím množstvím odborné literatury. Zároveň také dával jasně najevo, jaké názory z této jak předválečné, tak současné literatury přebírá. Pro naše úvahy o poznámce je významné, že v biografii Karla IV. (Praha 1998) a Zikmunda Lucemburského (Praha 1998), jež rozhodně nejsou vědecky bezcennými kompilacemi, Kavka na poznámkový aparát rezignoval, čímž jim – avšak jen zdánlivě – odňal vědecký charakter.

Ani Mackovy, ani Kavkovy práce ale nepředstavovaly vědomý návrat k dějepisce s poznámkou jako se svébytným kriticko-metodologickým nástrojem. Skutečnou revoluci – a nutno říci, že spíše nepostřehnutou – v českém dějepisce v tomto ohledu způsobily monografie Dušana Třeštíka a především knihy

40 Josef Macek se sice dočkal své monografie, jež je ale spíše chronologicky pojatou biografií než analýzou jeho historiografického přístupu. Srov. BOHUSLAV JIROUŠEK, *Josef Macek. Mezi historií a politikou*, Praha 2004. Naopak Mackovu koncepci dějin mentalit vystihl v několika svých textech PETR ČORNEJ, *Rozporuplný život a působení Josefa Macka (Na okraj knihy Bohumila Jirouška)*, Český časopis historický 103/2005, s. 382–391; TÝŽ, *Směrování Josefa Macka k historické sémantice*, in: Josef Macek, *Česká středověká šlechta*, (ed.) Martin Nodl, Praha 1997, s. 134–151; TÝŽ, *Mackův Jagellonský věk v kontextu české historiografie*, in: Josef Macek, *Jagellonský věk v českých zemích 1471–1526*, díl 3: Města, Praha 1998, s. 10–17. Nově Čornej své studie otiskl v souboru *Historie, historiografie a dějepis*, Praha 2016, s. 335–380. U posledních dvou Čornej doplnil v novém vydání poznámkový aparát.

Františka Šmahela. Jestliže *Počátky Přemyslovců* (Praha 1997) a ještě výrazněji *Vznik Velké Moravy* (Praha 2001) reprezentují nejen revizi dosavadního bádání, pak především druhá Třeštíkova kniha v poznámkovém aparátu reflektuje vývoj jednotlivých interpretací a datačních postupů. Na příkladu *Vzniku Velké Moravy* stejně jako z o dva roky mladších autorových *Mýtech kmene Čechů* (Praha 2003) je jasně patrné, že se nechal inspirovat způsobem práce s poznámkovým aparátem ve Šmahelových dvousvazkových *Dějínách Tábora* (České Budějovice 1990) a v čtyřsvazkové *Husitské revoluci* (Praha 1992).

František Šmahel v těchto knihách, jež obě byly rukopisně dokončeny před rokem 1989, a návazně v umně propojeném souboru *Husitské Čechy* (Praha 2001) předložil programatický způsob práce s poznámkovým aparátem.⁴¹ Zřetelně v tomto ohledu navázal na přístup Václava Novotného a Josefa Pekaře, důrazem na vyčerpání veškerého pramenného materiálu a reflektování veškeré dostupné a existující literatury ho ale dovedl někdy až za pomyslnou mez historikovy práce. Ve všech třech Šmahelových knihách tvoří jednotlivé poznámky jakási hnízda, v nichž se propojuje dokladový materiál a taktéž geneze historiografických názorů. Prostřednictvím takto pojatého poznámkového aparátu je možné krok za krokem kontrolovat tok autorových postupů a myšlenek stejně jako je konfrontovat s názory jiných badatelů. Šmahel přitom dává jednoznačně najevo, kdy a za jakých okolností se daná interpretace zrodila, jaký prodělávala vývoj, zda byl zcela lineární či naopak podléhal propadům nebo návratům a jak se k řešení daného problémů v danou chvíli staví sám autor. Tímto způsobem Šmahel nově zakonzervoval (jako to v *Českých dějínách* činil Václav Novotný) veškeré dosavadní bádání. Příštím badatelům tím sice zdánlivě neponechává příliš prostoru pro vlastní úvahy, zároveň však ve skutečnosti ponouká k hledání a novému tázání, vždy však s vědomím, že každý názor má svůj původ, svoji genezi a pro historika je přímo povinností zřetelně ukázat, kde spočívá jeho individuální přínos, a kde je naopak jeho práce pouze receptivní.

Dostát těmto kritériím, tedy konstruovat poznámkový aparát, tak aby byla autorova práce kontrolovatelná a následně verifikovatelná či zpochybnitelná jak z hlediska jeho interpretace pramenů, tak z hlediska jeho místa v dosavadním historiografickém diskurzu, je samozřejmě obtížné. Vyžaduje to nejen soustavné čtení nikoli jen nejnovějších prací, jak se dnes namnoze činí, ale veškerého historiografického korpusu. Zároveň to ale od historika vyžaduje i otevřenost vůči

41 Myslím, že jsem programatičnost Šmahelova přístupu nedostatečně docenil ve své stati *Čtení s tužkou v ruce (Úvahy nad Husitskou revolucí Františka Šmahela)*, Listy filologické 118/1995, s. 315–322.

sobě samému. Ve stávajícím akademickém provozu se zdá být dostat těmto kritériím téměř nemožné. A nutno říci, že z nejrůznějších příčin na to značná část historiografické produkce dnes ať už vědomě či podvědomě rezignuje. Tím ale historiografie ztrácí svůj vědecko-kritický charakter. Jedním z vyústění tohoto stavu je i povaha české poznámky, jež v mnoha ohledech získává až tragickou podobu.

Následujících dvacet reflexí tragické podoby české poznámky si rozhodně neklade za cíl vystižení všech problémů. Jistě jsou tyto reflexe subjektivní povahy a u mnoha z nich by bylo možné diskutovat o míře odchýlení se od vědecko-kritického přístupu. I s tímto vědomím ale po mém soudu není možné přehlížet následující:

Za prvé: Odkazování ke zcela zjevným faktům, jež literatura, na niž je odkazováno, rovněž pouze konstatuje a nijak je neproblematizuje. Stejnou podobu zbytečné poznámky mají i odkazy připojované k jednotlivým osobám, aktérům děje, ve formě citace monografie či souborné studie, jež ale nemá žádný vztah ke konkrétní situaci, v níž aktér v ději vystupuje. Za druhé: Odkazování výhradně na syntetické práce, jež mají pouze přehledovou povahu, a naopak neodkazování na práce analytické, jež syntetické práce pouze přebírají. Za třetí: Odkazování pouze na nejnovější práce, bez zřetele ke genezi a proměnám bádání, tedy na práce, na nichž je nejnovější studie založena, eventuálně závislá. Za čtvrté: Odkazování na několik prací najednou v jedné poznámce, avšak podle subjektivního výběru s rezignováním na vyčerpávající odkaz. Za páté: Hnízdové odkazování na několik prací najednou, jež spolu ale ve skutečnosti navzájem polemizují, nebo se dokonce konceptuálně liší, aniž by to autor v komentáři k těmto pracím dal jednoznačně najevo. Za šesté: Hnízdové odkazování na práce, v nichž se evidentně vyskytují takové, jež autor neměl prokazatelně v ruce, avšak předstírá, že z nich čerpal. Za sedmé: Hnízdové odkazování na práce, jejichž užití se posléze nijak nepromítá ve vlastním autorském textu, či se mu dokonce protíví.⁴² Za osmé: Odkazování na práce, jež autor zná pouze z druhé ruky, na práce, které mohou mít pro danou problematiku význam, avšak bez upozornění na to, že z nich autor z důvodu nedostupnosti nečerpal a nekonfrontoval s nimi své závěry. Za deváté: Odkazování převážně na vlastní práce, bez zřetele na jejich místo v genezi bádání k danému problému. Za desáté: Odkazování výhradně na práce z okruhu blízkého autorovi bez jakéhokoli zřetele na odlišně pojaté badatelské

42 J. IRA, *Používání a zneužívání poznámek pod čarou*, s. 289, vidí problém obdobně, i když bez zřetele na možné varianty hnízdového odkazování.

přístupy.⁴³ Za jedenácté: Odkazování na originální znění, ačkoli autor pracuje pouze s překlady, ať pramenů nebo sekundární literatury. Za dvanácté: Odkazování výlučně na prameny,⁴⁴ aniž je jasné deklarováno, že s nimi autor pracuje obdobně jako jiní autoři, pokud nejde o fakticistní rovinu, nýbrž o interpretaci. S tím souvisí odkazování výlučně na prameny, ačkoli k dané problematice existuje v souvislosti s danou interpretací speciální literatura. Za třinácté: odkazování na prameny, jež autor sám archivně neobjevil, avšak odkazy to maskují a autor v nich vystupuje jako ten, kdo je zkoumá jako první, a neuvede jejich objevitele či ty, kdo je prozkoumali již před ním a dospěli k obdobným závěrům. Za čtrnácté, čímž se dostáváme na rovinu pohybující se na hraně (či za hranou) plagiátu: Odkazování, jež má zakrýt využívání cizích, již uskutečněných analytických výzkumů, tedy vydávání cizího výzkumu za vlastní. S tím souvisí i odkazování na prameny, které ve skutečnosti nejsou autorem analyzovány, ale je nepřiznaně přebírána cizí interpretace. Za patnácté: Odkazování na konkrétní práci jednou, dvakrát v úvodu textu, ačkoli autor i následně z dané práce přebírá a jednoznačně ji využívá, nyní však již bez uvedení autorství a bez příslušného odkazu. Za šestnácté: Odkazování na celé práce, bez konkrétního stránkového rozsahu, i když autor fakticky přebírá a využívá konkrétní části, názory a interpretace. Za sedmnácté: Řetězení poznámek přejímaných opakovaně od téhož autora, přičemž výsledný efekt má v poznámkovém aparátu vypadat tak, že nebyl řetězově přebrán. Za osmnácté: Zcela vědomé opomíjení prací, z nichž autor ve skutečnosti čerpá. Za devatenácté, čímž se dostáváme do roviny nevědecké literatury: Odkazování, při němž poznámky působí jako pouhé vycpávky, nijak s daným textem nesouvisí a jsou užity pouze pro naplnění litery „vědeckosti textu“. Za dvacáté s tím propojené: Emblematické odkazování v textu, jenž nemá vědeckou povahu, avšak prostřednictvím poznámkového aparátu se za vědecký vydává.⁴⁵

Z kvalitativního hlediska samozřejmě existuje mezi těmito podobami tragického konce české poznámky zásadní rozdíl. Všechny však tu v menší, tu ve větší míře vedou ke ztrátě vědecko-kritického charakteru dějepisectví. Stejně tak jsem si vědom skutečnosti, že v současném akademickém provozu není možné se všem výše uvedeným výtkám vyhnout. Důležité však je vlastní poznámkový aparát reflektovat a být si vědom jeho limitů. Každopádně rozhodujícím napříště

43 J. IRA, *Používání a zneužívání poznámek pod čarou*, s. 291, upozorňuje na jiný fenomén: na odkazy na autory, kteří požívají velké prestiže. Prestiž však nemusí vždy znamenat kvalitu a mnohdy může být častým odkazováním nepatřičně navyšována.

44 K odkazování na prameny J. IRA, *Používání a zneužívání poznámek pod čarou*, s. 296–297.

45 Zde jsem opět ve shodě s J. IROU, *Používání a zneužívání poznámek pod čarou*, s. 286.

musí zůstat kritérium, jež stálo u prvopočátků kritického dějepisectví: kritérium verifikovatelnosti a prověřitelnosti badatelova postupu, jasné vyjádření badatelské pozice v daném historiografickém diskurzu a vědomé odlišení autorské originality od receptivnosti, tzn. od přebírání cizích názorů, postupů a interpretací, a to s reflexí geneze interpretačního postupu, konstrukce faktu apod. Jedině tímto způsobem bude možné tragický konec české poznámky odvrátit a dát našemu bádání nový vědecko-kritický směr.